

**THE HOLODOMOR READER: A SOURCEBOOK
ON THE FAMINE OF 1932–1933 IN UKRAINE /**
Compl. and ed. by B.Klid, A.J.Motyl. –
Edmonton; Toronto: Canadian Institute
of Ukrainian Studies Press, 2012. – 386 p.

**ХРЕСТОМАТІЯ ГОЛОДОМОРУ: ДЖЕРЕЛА
З ІСТОРІЇ ГОЛОДУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ /**
Упор. та ред. Б.Клід, О.Мотиль. – Едмонтон;
Торонто: Вид-во Канадського інституту
українських студій, 2012. – 386 с.

2000-ні рр. стали періодом інтенсивної наукової розробки істориками проблематики Голодомору 1932–1933 рр. Зокрема, було підготовлено системні студії, тривало опрацювання найбільш складних аспектів, проводилося методологічне та філософсько-іс-

торичне осягнення трагедії, видавалися збірки джерел. Безумовно, провідну роль тут відігравали українські дослідники¹. Цьому сприяли велика увага громадськості та держави до цієї сторінки минулого. У 2010-х рр., після періоду історіографічних «бурі та натиску», тематика Голодомору все більше переходить у формат «звичайних» наукових тем, що супроводжується певним спадом суспільної уваги та закономірним зниженням політизації. Одночасно з цим тема стає звичайною і для західної історіографії.

Свідченням таких тенденцій стало англomовне видання «Хрестоматія Голодомору: Джерела з історії голоду 1932–1933 рр. в Україні». Акумуляовані в останні десятиліття історичною наукою знання з цієї проблеми циркулювали переважно в україномовному середовищі та у вузькому колі західних спеціалістів. Водночас аудиторія, яка зацікавлена в осягненні історії Великого голоду, значно ширша, особливо це стосується англomовного світу. Тож нове видання Канадського інституту українських студій саме й покликане заповнити цю прогалину. Як зазначають його упорядники та редактори – Богдан Клід і Олександр Мотиль, – актуальне завдання публікації полягає в наданні широкого кола необхідних матеріалів студентам, науковцям, а також усім, хто прагне мати загальне уявлення про цю сторінку української історії (с. XXIX).

Перед тим, як перейти до розгляду самого видання, приділимо увагу концептуальним поглядам його упорядників. Б.Клід (Канадський інститут

¹ Див., напр.: Голод 1932–1933 років: причини та наслідки. – К., 2003; *Кульчицький С.* Демографічні наслідки голодомору 1933 р., *Сфіменко Г.* Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. – К., 2003; *Ганжа О.* Опір селянства України політиці суцільної колективізації // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 10. – К., 2004. – С. 235–250; Голодомор в українському селі // Історія українського селянства. – Т. 2. – К., 2006; *Марочко В.* Голодомор 1932–1933 років в Україні. – К., 2007; *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007; Великий голод в Україні в 1932–1933 рр.: У 4 т. – К., 2008.

українських студій) та О.Мотиль (Ратгерський університет) – знані спеціалісти з політичної історії України. Вони розглядають Голодомор у контексті більш тривалого історичного періоду, зазначаючи: «Хоча корені геноциду уходять у провал національно-визвольних змагань 1917–1922 рр., коли більшовицькі сили, зосереджені в Росії, зламали український рух за незалежність, сталінська кампанія геноциду розпочалася 1929 р., досягла апогею в 1932–1933 рр., і закінчилася десь у 1930-х рр., можливо разом із Великим терором 1937–1938 рр.» (с.ХХХ). Дослідники однозначно трактують Голодомор як геноцид (саме як геноцид українців, с.ХХХІ), базуючись на інтерпретації Рафаеля Лемкіна, котрий першим запровадив цей термін у 1944 р. На думку Б.Кліда та О.Мотіля, невизнання Голодомору геноцидом пов'язане частково з політичним порядком денним, а частково – з консерватизмом академічної науки (зокрема, вони наводять приклад, що про явище глобалізації науковці заговорили на 20 років пізніше за політиків та бізнесменів).

Як зазначають упорядники, при доборі матеріалів для видання вони переслідували три основних цілі. По-перше, подати широку картину історії Голодомору через велику кількість та розмаїття джерел і студій. По-друге, ввести читачів в історичний контекст трагедії, а також показати, як вона усвідомлювалася та інтерпретувалася міжнародною громадськістю й українцями поза межами радянської України. По-третє, показати національну специфіку та наслідки Голодомору, його зв'язок із націоналізмом і національним питанням у СРСР. Останній критерій, на думку упорядників, – принциповий у дискусії з тими дослідниками, котрі намагаються інтерпретувати Голодомор переважно крізь призму класової боротьби й не вважають його спрямованим проти українців.

Хрестоматія складається з шести блоків: наукового, юридичного, свідчень очевидців, свідчень осіб, які пережили Голодомор, офіційних документів, уривків із художніх творів. Кожному блоку передують коментарі упорядників, які вводять читачів в інтелектуальний та історичний контекст представлених текстів і пояснюють логіку їх включення до збірки. Ці коментарі самі по собі мають наукову цінність, адже вони розкривають логіку історіографічного процесу дослідження голоду 1932–1933 рр.

Науковий блок представлено переважно англomовними публікаціями дослідників (єдиний виняток – спеціально зроблений для хрестоматії переклад статті Л.Гриневич «Сталінська "революція згори" та голод 1933 р. як фактор політизації української спільноти»). Наповнення блоку можна розділити на дві частини. У першій подано інтертекстуальну дискусію між науковцями щодо питання, чи був Голодомор геноцидом і чи мав він національну спрямованість? Згода з цими висновками відображена в текстах (скорочених) Дж.Мейса, Р.Конквеста, Т.Мартіна, Л.Гриневич, А.Граціозі, Ю.Шаповала, Н.Верта, Д.Марплса. Позицію їхніх опонентів репрезентовано працями Р.Девіса, С.Віткрофта та В.Кондрашина (зокрема, стаття з красномовною назвою «Голод в 1932–1933 рр. – трагедія народів СРСР»). Окреме місце у хрестоматії займає текст Ст.Кульчицького «Чому Сталін знищував українців?» (до речі, це публікація в англomовному щотижневому дайджесті газети

«День»). Тут подано стислий огляд того, як відбувався процес вивчення теми Голодомору 1932–1933 рр., у великій мірі через рефлексію над власною дослідницькою діяльністю автора. Крім того, у тексті Ст.Кульчицького досить ґрунтовно розкрито такий сюжет, як перебіг дискусій із російськими істориками щодо визнання подій 1932–1933 рр. саме геноцидом. Це дає читачам можливість більш рельєфно зрозуміти причини, мотиви та наукову базу тривалих суперечок стосовно оцінки трагедії.

Другу частину наукового розділу хрестоматії присвячено проблемі демографічних втрат українського суспільства від Голодомору. Зокрема, наводяться результати досліджень французько-української групи авторів (Ж.Валлін, Ф.Месле, С.Адамець, С.Пирожков) та дослідника з США О.Воловина. В обох працях демографічні втрати УРСР, розраховані за різними методиками, подаються приблизно однаково – 4,6 млн осіб у першій та 4,5–4,7 млн – у другій. Інші оцінки та методики підрахунків у виданні не наводяться.

В юридичному блоці подано оцінки подій 1932–1933 рр. – як міжнародною спільнотою, так і в Україні. Він складається з двох корпусів текстів. Перший представлено офіційними документами – від Конвенції ООН щодо недопущення та покарання злочину геноциду (1948 р.) та висновків комісії Конгресу США стосовно Голодомору (1988 р.), які склали фундамент для подальшої юридичної оцінки трагедії, і до рішення українського Вищого апеляційного суду 2010 р., в якому поіменно вказано винуватців Голодомору. Другий корпус юридичних текстів містить погляди науковців, юристів, правозахисників щодо правової оцінки Голодомору. Червоною ниткою крізь них проходить ідея, що події 1932–1933 рр. однозначно мають оцінюватися саме як геноцид.

Надзвичайно цікаві третій і четвертий розділи хрестоматії. Так, у третьому розділі містяться свідчення й мемуари очевидців Голодомору. Поряд із публікаціями закордонних журналістів про голод на українських землях, тут уміщено й уривки зі спогадів М.Хрущова, В.Молотова. Водночас у даному розділі не вистачає свідчень інших закордонних сучасників тих подій, які відвідували УРСР, але «не бачили» голодних селян, адже історіографічна традиція заперечення Голодомору або применшення його масштабів складалася в тому числі з їхніх свідчень. Четвертий розділ дає можливість англomовному читачеві ознайомитися з листами колгоспників до органів державної влади, спогадами та свідченнями простих українців, які безпосередньо пережили трагедію. При цьому частина документів перекладена на англійську мову вперше.

Природно, центральне місце у хрестоматії займає документальний розділ. Він містить майже 90 позицій. Їх основний масив складають документи (доповіді, резолюції, листи, телеграми тощо) органів радянської влади та партійних функціонерів. Представлено також офіційні звіти й розвідувальні донесення британських, німецьких, італійських, польських посадовців. До них додано звернення та повідомлення українських організацій з-поза меж УРСР 1933–1934 рр., в яких містилися заклики до громадськості та держав Заходу звернути увагу на трагедію в радянській Україні. Завершують розділ три документи, що демонструють тяглість заперечувальної позиції щодо самого факту

голоду (зокрема, листи радянських посадовців 1934 р. до американського конгресмена Г.Коплемана та прес-реліз 1983 р. посольства СРСР у Канаді).

Досить оригінальною і влучною стала ідея упорядників хрестоматії включити до неї художні твори. Звернімо увагу, що цей розділ відкривається уривком з відомого своїм антитоталітаристським пафосом твору Дж.Орвелла «Скотоферма», де описується голод. Це метафорично вводить англomовного читача через знайомий йому образ до світу художнього осягнення українцями трагедії 1932–1933 рр. Більшість із представлених українських творів уперше перекладено англійською мовою. Водночас не можемо не зауважити, що у хрестоматії подано здебільшого тексти діаспорних митців, тоді як українські автори, котрі писали про Голодомор після 1991 р., репрезентовані лише двома особами. Справжньою знахідкою видання стало наведення в англійському перекладі зразків народної творчості, адже фольклор, можливо, найбільш беззаперечне свідчення трагедії, ніж деякі документальні джерела.

Коротким, але досить емним є огляд бібліографії та праць, які можуть стати у пригоді для подальших досліджень Голодомору 1932–1933 рр. Упорядники не тільки наводять перелік (бібліографічні збірки, видання джерел, монографії та статті в науковій періодиці), але й вказують на дискусії, які точилися в англomовній гуманітаристиці щодо юридичного визначення голоду 1932–1933 рр. та його загальної концепції. Ураховано й літературу, що вийшла в останні роки, зокрема монографії 2010–2011 рр.

Особливу увагу упорядники звернули на представленість джерел та наукових студій голоду 1932–1933 в інтернеті. Наведено як англomовні, так й українomовні сайти відповідної тематики. У тому числі згадується сайт Інституту історії України НАНУ, на якому опубліковано бібліографічні матеріали, студії, а також статті з «Українського історичного журналу», присвячені тематичі Голодомору. Водночас із жалем констатується, що провідний англomовний академічний часопис «Holodomor Studies» досі не має інтернет-версії.

Досить невдячною є справа переліку тих аспектів, на які варто було б звернути більше уваги при доборі матеріалів до хрестоматії. Однак, усе ж таки, на нашу думку, на концептуальному рівні англomовному читачеві важливо дізнатися більш детально про три моменти: факти та прояви опору українського селянства під час голоду 1932–1933 рр., форми вилучення цінностей у населення (система торгснів) та напрями їх використання радянською владою, а також більш широко висвітлити дискусії щодо демографічних втрат. Нарешті, варто було також показати недавні зміни в державній політиці історичної пам'яті в Україні в контексті Голодомору 1932–1933. Тут упорядники могли б навести й свої тексти².

Відтак «Хрестоматію Голодомору» варто розглядати насамперед як історіографічне явище і вже у другу чергу – як освітнє та популярне видання. Упорядники через власні коментарі й вдало підібрані матеріали подають історіографічний образ Голодомору 1932–1933 рр. Ця сторінка української історії

² Див., напр.: *Motył A. Deleting the Holodomor: Ukraine Unmakes Itself // World Affairs. – 2010. – September – October [Електронний ресурс]: <http://www.worldaffairsjournal.org/article/deleting-holodomor-ukraine-unmakes-itself>*

вже досить досліджена. При цьому її вивчали не лише в рамках української історичної науки, але й значну увагу приділяли дослідники неукраїнського походження. Водночас вказана проблематика стала ареною жорстких дискусій. Найбільш гострим є питання, чи був Голодомор геноцидом – і представлене видання намагається чітко аргументувати, що так, був. Утім, на нашу думку, увага до цього аспекту має більш політичну та громадську, аніж суто наукову мотивацію. І у цьому вбачається практична сила книги та одночасно її методологічна слабкість. Акцентування на вказаному питанні дещо послаблює науковість видання, адже для стороннього спостерігача може видатися продовженням традиції вузьконаціонального погляду на історію. Ситуацію дещо виправляє наведення публікацій прихильників інших оцінок та підходів. Тим більше, що широта представлених у хрестоматії матеріалів – від документів органів державної влади до фольклору – сама по собі є вагомим аргументом щодо тез, заявлених упорядниками в передмові.

Вихід у світ «Хрестоматії Голодомору» – значний крок у справі популяризації в англомовному середовищі наукового доробку насамперед української історіографії останніх десятиліть. Упорядникам Б.Кліду та О.Мотилію вдалося загалом уникнути однобокості у висвітленні неоднозначних та складних сторінок історії Голодомору 1932–1933 рр. Хочеться сподіватися, що вказане видання – це лише перша ластівка нового етапу інтеграції української національної історіографії до міжнародного наукового простору.

В.В.Головко (Київ)